

О.М. Лук'яничков

КАРАЛЬНА ФУНКЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. Доведено наявність у матеріальній відповідальності каральної функції та обґрунтовано її провідний характер у реалізації превентивної, відновлювальної та виховної функцій матеріальної відповідальності.

Ключові слова: каральна функція матеріальної відповідальності, функції матеріальної відповідальності, матеріальна відповідальність.

Аннотация. Доказано наличие у материальной ответственности карательной функции и обоснована ее ведущая роль в реализации превентивной, восстановительной и воспитательной функций материальной ответственности.

Ключевые слова: карательная функция материальной ответственности, функции материальной ответственности, материальная ответственность.

Abstract. In the article we prove the existence of a material responsibility punitive functions and proved its leading role in implementing preventive, restorative and educational functions of material responsibility.

Key words: punitive function of material responsibility, function of material responsibility, material responsibility.

Необхідність кардинальної реформи трудового законодавства, що регулює питання матеріальної відповідальності, обґрунтовується недосконалістю останнього. Задля отримання ефективного законодавства, перш за все, треба визначитися з тим, які принципи буде покладено у основу матеріальної відповідальності, яких цілей вона повинна досягти та які функції буде виконувати така відповідальність.

У 1982 році Стависський П.Р. [1, с. 69] зазначив, що в матеріальній відповідальності каральна функція відсутня. На мій погляд, така позиція не відповідає дійсності. У цій статті буде доведено наявність каральної функції в матеріальній відповідальності та обґрунтовано її виключну значущість для реалізації інших функцій матеріальної відповідальності. Для цього, перш за все, звернемося до загальної теорії права, та розглянемо погляди науковців щодо каральної функції юридичної відповідальності.

На думку М.П. Трофимової, каральна функція юридичної відповідальності – це відповідний принципам юридичної відповідальності напрямок правового впливу норм юридичної відповідальності на суб'єктів правопорушення, що полягає в осуді, позбавленнях особистого або майнового характеру [2, с. 9].

П.А. Кабанов вважає, що «каральна функція юридичної відповідальності – це один з основних напрямків правового впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, правовідносини, поведінку й свідомість правопорушника, який обумовлено закономірностями суспільного розвитку, що розкриває її каральний характер та переслідує мету кари, попередження, відновлення та виховання» [3, с. 47].

Каральна функція – один з різновидів функцій юридичної відповідальності, що за своїм змістом й характером несе несприятливі наслідки для суб'єкта, який скоїв правопорушення, заподіює йому моральні або організаційні страждання й має на меті покарання. З розвитком суспільства й закріпленням природних прав і свобод людини й громадянина каральна функція все більше відповідає вимогам гуманізму, справедливості, законності й домірності.

У юридичній літературі зустрічаються й інші терміни, які використовуються для позначення цього поняття: штрафна функція; покаральна функція; репресивна функція. М.П. Трофимова справедливо відзначила, що «термін «покаральна» відображає тільки специфіку карного права. Термін же «репресія» асоціюється з незаконними діями органів влади»[2, с. 18], а штраф – це тільки один із заходів впливу на правопорушника.

Поняття кари динамічно й залежить від світоглядів, наукових теорій і рівня культурного розвитку суспільства. Як відомо, право лише фіксує певний етап розвитку людської цивілізації. На ранніх етапах розвитку людської цивілізації існували покарання, пов'язані із заподіянням фізичного болю, що носять характер катування. Кара не була справедливою, індивідуалізованою, диференційованою, рівною. Але так її оцінюємо ми – сучасники дійсної епохи, а у відповідну епоху вона виглядала як цілком справедлива. Кара – це справедливий (у сучасному цивілізованому змісті, а не в середньовічному значенні таліона) осуд, осудження винного, об'єктивна, розмірна відплата за скоєну провину, що зовсім не обов'язково супроводжується стражданнями засудженого [4, с.67]. Будь-який вид юридичної відповідальності має елементи кари, він заподіює й повинен заподіювати страждання злочинцеві, і не слід боятися це визнати, але ці страждання не повинні носити характер фізичних катувань і заподіювати фізичний біль людині. Вони не повинні суперечити загальноприйнятим у суспільстві уявленням про моральність і справедливість.

Кара неминує пов'язана зі стражданнями правопорушника. Вона обмежує його майнову сферу, трудові права, політичні права та ін. Вона може бути пов'язана і з внутрішніми переживаннями суб'єкта із приводу притягнення його до відповідальності, але моральні страждання не повинні бути обумовлені діями, що принижують людську гідність, образами, наклепом. Моральні страждання не повинні бути викликані протизаконними діями.

Мета кари – це суб'єктивний результат у вигляді осудження й настання конкретних правообмежень (майнового й особистого немайнового характеру), що відповідають принципам юридичної відповідальності, до настання якого прагнуть суб'єкти правозастосовної діяльності.

Каральна функція існує не тільки для досягнення мети, кари, але й для досягнення цілей попередження, відновлення й виховання. Існування каральної функції багато в

чому обумовлено наявністю мети кари, яку суспільство ставить перед юридичною відповідальністю, але не існує кари заради кари. Вона необхідна для досягнення інших цілей юридичної відповідальності. Нормальне функціонування юридичної відповідальності можливо тільки в результаті впливу декількох функцій юридичної відповідальності. Тільки з метою глибокого теоретичного аналізу в науці розглядають кожну з функцій юридичної відповідальності окремо. У реальній дійсності всі функції юридичної відповідальності взаємозалежні, тому здійснення однієї функції неможливе без здійснення іншої. Можна заперечити, що для цього існують відповідні функції юридичної відповідальності (відбудовна, превентивна й виховна), але реально без здійснення каральної функції не можуть здійснюватися ці функції, а відтак, і досягатися відповідні цілі.

У теорії юридичної відповідальності прийнято класифікувати цілі юридичної відповідальності на основні й додаткові. Цілі виправлення, відновлення й попередження виступають для каральної функції додатковими, а для інших функцій юридичної відповідальності (виховної, превентивної, відбудовної) основними. Якщо каральна функція буде позбавлена цих цілей, мета кари перетвориться в самоціль, тобто в кару заради кари.

Взаємодія цілей каральної функції можна проілюструвати на конкретних прикладах. Так, ціль кари цивільно-правової відповідальності може складатися у звуженні майнової сфери правопорушника, але досягнення цієї мети може одночасно приводити й до досягнення мети відновлення суспільних відносин. Якщо кара носить гуманний, справедливий, індивідуалізований характер, то вона може приводити й до досягнення цілей виправлення й виховання правопорушника.

Досягнення мети кари має як приватнопревентивний, так і загальнопревентивний ефект. Загальнопревентивний ефект знаходить своє вираження в поширенні інформації про кару правопорушника й сприяє втриманню інших осіб від здійснення правопорушення.

Як уже вказувалося, ціль кари пов'язана з різноманітними правообмеженнями, що наступають для винної особи, але ці правообмеження виступають як засоби правового регулювання. Адже головний зміст права і його інструментальна цінність складаються в регулюванні суспільних відносин. Каральна функція, звужуючи майнову й особисту немайнову сферу правопорушника, обмежує його статус і визначає його поведінку. Тим самим вона не тільки карає правопорушника, але й регулює його поведінку, а отже, і суспільні відносини, учасником яких виступає особа, що перетерплює несприятливі наслідки. Каральна функція – це одна з підфункцій охоронної функції права, один з її проявів. У юридичній літературі неодноразово відзначалося, що регулятивні моменти існують і в охоронній функції права. Важко собі уявити таку охорону, яка б не виражалася в регулюванні суспільних відносин. Отже, каральна функція юридичної відповідальності має на меті упорядкувати та оформити динаміку суспільних відносин. Маються на увазі ті відносини, які виникли після здійснення правопорушення й безпосередньо пов'язані із зазнанням винним несприятливих наслідків, що впливають із факту здійснення правопорушення. Каральна функція

переслідує досягнення мети забезпечення правомірної поведінки винного як у період перетерпіння їм несприятливих наслідків, так і в майбутньому, після відбування покарання або інших мір юридичної відповідальності. Але основною метою каральної функції юридичної відповідальності є покарання. Ця мета повинна забезпечуватися принципом невідворотності відповідальності й обмежуватися принципами гуманізму, законності, індивідуалізації, справедливості, рівності, поваги й визнання природних прав і свобод людини [3, С. 54–68].

До структури каральної функції юридичної відповідальності входять об'єкт впливу, формальні підстави, фактичні підстави; процесуальні підстави, засоби впливу та результати впливу.

Загальним об'єктом функції юридичної відповідальності є суспільні відносини, але вплив на загальний об'єкт можливий тільки в результаті впливу на безпосередні об'єкти. Каральний вплив спрямований на зміну правового статусу суб'єкта. Звужуючи найрізноманітніші права суб'єкта, вона веде до зміни його правового статусу. Як безпосередні об'єкти впливу каральної функції юридичної відповідальності можуть виступати політичні, економічні, соціальні, майнові, трудові, особисті немайнові права й свободи суб'єкта юридичної відповідальності. Результат такого впливу – припинення певних конкретних суспільних відносин і виникнення нових правовідносин, яких не існувало раніше. У результаті впливу каральної функції відбувається звуження правового статусу особи.

Існує ще один, досить специфічний, об'єкт впливу каральної функції юридичної відповідальності – свідомість правопорушника. Каральна функція разом з конкретними правообмеженнями несе в собі й осудження винного, яке виражається через вирок суду (або інший правозастосовний акт). Саме через вирок суду дістає осуду як саме діяння, так і особа, яка його вчинила. Осудження винного може призводити до моральних страждань, ступінь яких визначається суб'єктивним сприйняттям конкретною особою застосовуваних відносно неї осуду й супровідних цьому осуду правообмежень об'єктивного характеру. Однак, як усяке суб'єктивне, воно може бути присутнім, а може бути відсутнім, адже та сама за змістом й обсягом кара може одними засудженими сприйматися як нестерпний біль, страждання, іншими – як незначна неприємність [5, С. 103–104].

Багато в чому через моральні страждання й досягається мета виправлення правопорушника. Адже моральні страждання, заподіяні суб'єктові, спонукають його переглянути свій внутрішній світ і виправити свої антисоціальні установки. Це ще раз підтверджує тезу про те, що не існує кари заради кари, кара необхідна, у тому числі, для виправлення й виховання правопорушника.

Каральна функція юридичної відповідальності, як і юридична відповідальність, нерозривно пов'язана з державним примусом. За допомогою каральної функції державний примус об'єктивізується, виражаючись у конкретних правообмеженнях, що наступають для правопорушника. Для регулювання суспільних відносин вона використовує імперативний метод, що обмежує можливості суб'єкта реалізувати найрізноманітніші права. Закріплення каральною функцією нових обов'язків, яких не існувало раніше, в імперативній формі регулює поведінку правопорушника.

Формальною підставою каральної функції є відповідна норма закону, що передбачає юридичну відповідальність.

Фактичною підставою є скоєння правопорушення.

Процесуальною підставою є прийняття правозастосовного акту.

Засоби здійснення каральної функції досить різноманітні – це фіксація в правових нормах правообмежень, осуд, ліквідація колективного або фізичного суб'єкта, обмеження майнових прав, обмеження особистих немайнових прав [5, с. 105].

Через призму викладеного поглянемо, чи існує каральний вплив при притягненні до матеріальної відповідальності. Оскільки каральна функція складається з декількох елементів, то доцільно почати з виявлення та аналізу останніх.

Одним з елементів є формальні підстави. Якщо звернемося до Кодексу законів про працю України [6], то побачимо, що у ст.ст. 117, 130, 133, 134, 235 та інших передбачено матеріальну відповідальність сторін трудових правовідносин за заподіяння майнової шкоди іншій стороні.

Фактичною підставою є скоєння трудового майнового правопорушення.

Процесуальною підставою є прийняття відповідного акту компетентним органом (судом або уповноваженим органом роботодавця). На погляд автора статті, саме з цього моменту «включається» каральна функція матеріальної відповідальності. Обґрунтовується це тим, що сам факт прийняття судом рішення (роботодавцем наказу) про притягнення винної особи до матеріальної відповідальності, свідчить про осуд державою як діянню, що стало причиною шкоди, так і особи, яка скоїла таке діянню. Цим актом держава перш за все визнає особу правопорушником, а це не є гідним порядної людини. При виданні акту про притягнення до матеріальної відповідальності, держава заявляє правопорушнику про аморальність його вчинку, про неприйняття такої поведінки суспільством. Чи не є карою усвідомлення того, що відтепер ти – правопорушник, що ти людина, яка порушила моральні устої суспільства та завдала шкоди? Звісно, що таке усвідомлення не для всіх людей буде карою, але все ж таки для багатьох людей моральні страждання з цього приводу будуть найбільшою карою.

При винесенні рішення про притягнення до матеріальної відповідальності, компетентний орган зобов'язує винну особу відшкодувати завдану шкоду. Це новий обов'язок, якого раніше не було. Точніше сказати, він був, але він знаходився у статичності, а з моменту винесення відповідного рішення почалася його динаміка. Для появи такого обов'язку у конкретної особи повинні бути наявні такі умови: норма, яка передбачає матеріальну відповідальність за порушення трудових обов'язків, завдання матеріальної шкоди та індивідуальний правозастосовний акт, що зобов'язує відшкодувати завдану шкоду. Цей акт направлений на обмеження майнових прав винної особи. Зрозуміло, що першочергова мета акту – відновити порушені права іншої сторони трудових правовідносин, але ця мета досягається саме через обмеження прав винної особи. Хіба можна не вважати карою відрахування щомісяця із заробітної плати працівника 20% (ст. 128 КЗпП) в рахунок відшкодування шкоди? Якщо не вважати це карою, то чому саме законодавець встановив як загальне

правило те, що працівник відшкодовує лише пряму дійсну шкоду у межах свого середньомісячного заробітку? На мій погляд, це відбулось саме тому, що відшкодування шкоди у повному розмірі, це занадто суттєві наслідки для майнового стану працівника і, усвідомлюючи це, законодавець встановив зазначену гарантію для працівника. Оскільки вартість пошкодженого обладнання може вимірятися десятками й сотнями тисяч гривень, то в сумі працівнику потрібно буде віддати заробітну плату за декілька років. Працювати не один рік, щоб відшкодувати шкоду – чи це не є карою? Звісно, є! Якщо звернути увагу на ст. 117 КЗпП України (санкція цієї статті передбачає обов'язок роботодавця у випадку затримки розрахунку при звільненні виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки до дня фактичного розрахунку), то ми побачимо матеріальну відповідальність роботодавця, функцію якої направлено, перш за все, не на відновлення майнового стану працівника, не на поновлення його порушеного права, а на покарання роботодавця. Зрозуміло, що й така відповідальність переслідує мету відновлення і майнового стану працівника і правопорядку, але це досягається саме через покарання роботодавця і саме ця мета є провідною для вказаного положення закону. Тому говорити, що в матеріальній відповідальності відсутня функція кари, неправильно.

Слід розуміти, що каральна функція матеріальної відповідальності існує не заради самої кари. Кара – це та база, на якій ґрунтуються інші функції матеріальної відповідальності. Превентивна, виховна, відновлювальна, каральна – це не поодинокі функції, що існують одна незалежно від іншої, а взаємопов'язана, взаємозалежна система, в якій головну роль відіграє саме каральна функція. Без каральної функції, без обмеження певних прав правопорушника, неможлива реалізація інших функцій юридичної відповідальності, неможлива реалізація самої юридичної відповідальності.

Оскільки автор статті розуміє матеріальну відповідальність як обов'язок сторони трудових відносин зазнати передбачені законом або договором негативні наслідки у випадку скоєння трудового майнового правопорушення, то припустимість того, що матеріальній відповідальності неpritаманна кара, призведе до видалення передбачених законодавством негативних наслідків трудового майнового правопорушення. Але без кари, без негативних наслідків для правопорушника взагалі не буде матеріальної відповідальності. Як слушно зауважили науковці [див.: 7, с. 280; 8, с. 11; 9, с. 10], реалізація відновлювальної функції та відсутність каральної характерна для засобів захисту, а не для юридичної відповідальності.

Результатом дії каральної функції матеріальної відповідальності є не тільки покарання винної особи, а й ефективна реалізація превентивної, відновлювальної та виховної функцій відповідальності.

Реалізація превентивної функції матеріальної відповідальності залежить від каральної, оскільки превенція, тобто попередження правопорушення, здійснюється за рахунок страху покарання. Зрозуміло, що багато людей не порушує закон, тому що розуміють згубність протизаконної поведінки, тому що поважають закон, а не в силу наявності покарання. Але ж є й такі, яких від протиправної поведінки утримує

лише загроза покарання. Отже, без каральної функції матеріальної відповідальності неможливо у повному обсязі, реалізувати її превентивну функцію.

Також без кари неможлива реалізація відновлювальної функції матеріальної відповідальності. Оскільки саме через покарання винного, через обмеження його майнових прав реалізується відновлювальна функція. Для реалізації відновлювальної функції матеріальної відповідальності необхідні такі підстави: наявність правової норми, що закріплює обов'язок відшкодувати шкоду, завдану правопорушенням; фактичне завдання шкоди та правозастосовний акт компетентного органу. Але такий акт містить у собі осуд правопорушника та передбачає звуження майнової сфери останнього, а це є покаранням. І це є необхідним, оскільки, не відмовившись від осуду правопорушника та не звуживши його майнові права, ми не зможемо відновити як правопорядок, так і майновий стан потерпілого.

Як видно, саме завдяки реалізації каральної функції досягається мета відновлювальної функції: відновити порушені відносини (відновлено майновий стан потерпілого), правопорядок (правопорушника було притягнуто до матеріальної відповідальності), соціальну справедливість (осуд потерпілого з боку держави; сам факт того, що правопорушник відшкодував шкоду).

Виховна функція матеріальної відповідальності також залежить від реалізації каральної функції. Так, якщо кара буде занадто жорстокою, несправедливою, не гуманною, виховний вплив не досягне своєї мети. Жорстоким покаранням неможливо виховати правову культуру, повагу до закону. Навпаки скоріше це призведе до зневаги закону. Обмежена матеріальна відповідальність працівників направлена, в тому числі, на виховання у працівника поваги до закону. Законодавець через встановлення правила щодо обмеження розміру відповідальності середньомісячним заробітком дає працівнику зрозуміти, що, незважаючи на хибність та аморальність поведінки останнього, його не ставлять у скрутне фінансове становище. І лише у виняткових випадках, пов'язаних з особливим характером роботи чи особливим характером правопорушення, на працівника покладається повна матеріальна відповідальність.

Занадто м'яке покарання також призведе до зневаги закону, але вже з іншої причини: правопорушник зрозуміє, що порушувати закон безпечно, тому що міра відповідальності настільки малозначна, що правопорушення може стати навіть вигідним. Прикладом може бути матеріальна відповідальність роботодавця за затримку виплати заробітної плати, яка передбачена ст.3 ЗУ «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати» [10]. Визначено, що розмір такої компенсації визначається шляхом множення суми нарахованого, але не виплаченого громадянину доходу за відповідний місяць на індекс інфляції в період невиплати доходу. Настільки незначні для роботодавця суми не можуть стати перешкодою порушенню закону та виховати повагу до закону, яким фактично безкарно можна зневажати.

Із викладеного можна зробити висновок, що в матеріальній відповідальності існує каральна функція, яка відіграє базову роль у реалізації відновлювальної, превентивної та виховної функції.

Література

1. Ставиский П.Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / Ставиский П.Р. – Киев-Одесса: Высшая школа, 1982. – 182 с.;
2. Трофимова М.П. Функции юридической ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Трофимова М.П. – Самара, 2000. – 26 с.;
3. Кабанов П.А. Карательная функция в системе функций юридической ответственности: монография / Кабанов П.А. – Тольятти: Изд-во ВУиТ, 2005. – 185 с.;
4. Дуюнов В.К. Наказание в уголовном праве России – принуждение или карк? / Дуюнов В.К. // Государство и право. – 1997. – №11;
5. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. Р. Л. Хачатурова / Липинский Д.А. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 386 с.;
6. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII// Відомості Верховної Ради УРСР від 17.12.1971 – 1971 р., / Додаток до № 50;
7. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах. Т.1. / Алексеев С.С. – М.: Юрид. лит. 1981. –360 с.;
8. Кожевников С.Н. Меры защиты в советском праве: автореф. дис... канд. юрид. наук / Кожевников С.Н. – Свердловск, 1968. – 20 с.;
9. Кархалев Д.Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России: автореф. дис.... канд. юрид. наук / Кархалев Д.Н. – Екатеринбург, 2003. – 22 с.;
10. Закон України «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати» від 19.10.2000 № 2050-III // Відомості Верховної Ради України від 08.12.2000 р. – 2000. – № 49. – ст. 422.